
प्रकरण तिसरे
विठाबाईचे व्यक्तिचित्रण

प्रकरण तिसरे 'विठाबाईचे व्यक्तिचित्रण'

महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीत तमाशाला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. 'लोककला' हे सर्वसामान्य असे जे 'लोक' आहेत त्यांच्या 'साहित्याचे' एक समृद्ध दालन आहे. 'लोकनाट्य-तमाशा' हे त्यांच्या विविध लोककलांचेच विकसित रूप म्हटले पाहिजे.

“कीर्तनानं सुधारला नाही अन् तमाशानं बिघडला नाही” असा हा महाराष्ट्र आहे. मराठी माणूस हा जितका 'मवाळ' तितकाच 'रंगेल' आणि त्याहूनही अधिक 'रंगेल' स्वभावाचा. तमाशा आणि मराठी माणसाचं खूप जवळचं नातं अगदी अविभाज्य असं. महाराष्ट्रातील लाखो लोकांची एक 'विठाई' पंढरपुरात, तर तमाम बहुजनांची दुसरी 'विठाई' नारायणगावात भेटते. या दोन्ही विठाईंनी महाराष्ट्राला अक्षरशः वेड लावलं आहे. 'माळकरी पंढरीला आणि धारकरी तमाशाच्या कनातीला' गेल्याशिवाय राहत नाही... पंढरपूरची 'विठाई' आध्यात्मिक आहे, तर नारायणगावची 'विठाई' शृंगारिक आहे.”^१ याच नारायण गावच्या विठाईची ओळख आपल्याला या प्रकरणात करून घ्यावयाची आहे.

“तमाशासारख्या लोकप्रिय परंतु एक प्रकारे अस्ताला जाऊ पाहणाऱ्या कलेबद्दल आणि विठा भाऊ (मांग) नारायणगावकर म्हणजेच विठाबाईसारख्या कसलेल्या कलावंतिणीबद्दल योगिराज बागूल यांनी या पुस्तकात अभ्यासपूर्ण आलेख उभा केला आहे 'संदर्भमूल्य असलेलं कसदार साहित्य' असं ज्याचं वर्णन करता येईल, अशा या पुस्तकात विठाबाईच्या चरित्राबरोबरच एकूण तमाशा व्यवस्थेच्या अनास्थेवरही प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे”^२

सातारा हा शिवाजी महाराजांच्या राजगादीचा जिल्हा तसाच तो समाजसुधारक, शिक्षणमहर्षींचा आणि क्रांतिकारकांचा बालेकिल्ला होय. याच सातारा जिल्हयात (आताचा सांगली) मांग समाजात एक लोकशाहीर होऊन गेले. त्यांचे नाव साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे याच सातारा जिल्हयातील थोर स्वातंत्र्यसेनानी किसनवीर यांच्या शिरूर (कवठे) या गावी विठाबाईची कुलभूमी आहे तमाशा सम्राट भाऊ-बापू (मांग) नारायणगावकर उर्फ भाऊ धर्मा खुडे यांचे मूळ गाव कवठे होय.

या खुडे भावकीत नारायण व त्याची पत्नी गिरीजा खुडे राहत होते. त्यांना दोन मुले झाली. धर्मा व भाऊ अशी त्यांची नावे होती पुढे धर्माला बापू, सावळा आणि आप्पा अशी तीन मुले झाली. तर भाऊने एकूण तीन लग्ने केली. त्याची पहिली बायको ताराबाई ही देहू गावची. तिला सरूबाई नावाची मुलगी झाली. दुसरी बायको पंढरपूरची आणि तिसरी अहमदनगर जिल्हयातील चांदा या गावची तिचे नाव शांता होते. ती ख्रिश्चन कुटुंबातली मुलगी होती. त्याआधी हे कुटुंब महार होते. भाऊपासून शांताला एकूण चौदा अपत्ये झाली. विठाबाई ही त्यांचे चौदावे अपत्य होय.

आपला चुलता भाऊप्रमाणेच बापूनेही दोन लग्ने केली. त्याच्या बायकांची नावे अनुक्रमे, अनुसया व लक्ष्मीबाई होते. अनुसयाला महादेव नावाचा मुलगा झाला. महादेवाच्या बायकोचे नाव रेणुका होते. असे विठाबाईचे एकूण घराणे होते.

गिरीजाबाईचा थोरला मुलगा धर्मा याचे निधन झाल्यानंतर त्याची बायको विधवा झाली. त्यात ती तरूण होती. त्यामुळे एखाद्या तरूण विधवा बाईकडे

पाहण्याचा लोकांचा दृष्टीकोन कसा असतो हे काही सांगण्याची जरूरी नाही. यातून ती तरी कशी सुटणार? तिच्याकडे गावातील तरूण पोरं वाईट नजरेनं बघत. वाईट काहीतरी बोलत. तसेच मांगवाडयातली भावकीतली लोकंही तिला वाईटसाईट बोलत. या कुटुंबाची मांगवाडयात अशी हेटाळणी सुरू झाली. त्यामुळे गिरीजाबाईने आपले गबाळ गुंडाळले व आपल्या गावाकडं, भावकीकडं पाठ फिरवून ती थेट पुणे जिल्हयातल्या जुन्नर तालुक्यात असलेल्या आरवी या गावी आपल्या दूरच्या नातेवाईकांकडे येऊन राहिली. आरवीच्या जातभाईनी दिलेल्या लक्ष्मी आईच्या (देवीच्या) पाटीवर तिचं घर चालू लागलं.

नाशिक-पुणे रस्त्यावर असलेल्या नारायणगावी काही कामानिमित्त कधी भाऊला तर कधी गिरीजाबाईला जावं लागे. त्यामुळे त्यांची तिथल्या पाटलाशी आणि सावकाराशी बरीच घसट झाली होती. त्या गावात मांग नव्हता. त्यामुळे तिथल्या पाटलाने गिरीजाबाईला त्या गावात येऊन राहण्यास सांगितले व त्याप्रमाणं गिरीजाबाईचं कुटुंब नारायणगावी आले. व बलुत्याचं वतनदार म्हणून राहू लागले. भाऊने आतापर्यंत दोन लग्ने केली होती. त्यामुळे खाणारी तोंड वाढली पण मिळकत मात्र तेवढीच राहिली. गावातील बलुत्याची कामं भाऊ व बापू करीत असत.

भाऊ तसा हुन्नेरी होता. मंदिरात होणारी भजनं-भारूडं-अभंग रात्री ऐकून सकाळी आपल्या घरासमोर बसून तो गात असे व बापू डफावर ताल धरून आणि सावळा हे दोघे त्याला साथ देत. त्यामध्ये सावळाचा आवाज गोड होता. त्यामुळे लोक रात्री ऐकलेलं भजन भाऊच्या सुरेल आवाजात ऐकताना रमून जात असत. गावात एखाद्या विशेष कार्यक्रमात, जत्रात, उत्सवात तमाशा आला की भाऊ तो

बघत असे. भाऊ-बापूची ही कलेची साधना म्हणजे गुरुशिवाय विद्या शिकण्याचा प्रकार होता. अस्पृश्य जातीतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे परदेशात उच्च शिक्षण घेऊन भारतात आले होते. त्यांनी अस्पृश्य जागृतीसाठी चळवळी केल्या. त्यामुळे स्पृश्य वर्ग सावध झाला. त्यामुळे नारायणगावातले लोक भाऊ-बापूच्या झोळीत दमडी टाकण्यासाठीही मागपुढं करीत होते. त्यामुळे भाऊच्या कुटूंबाची खूपच वाताहत झाली. आणि शेवटी भाऊनं नारायणगाव सोडून मुंबईला जाण्याचा निश्चय केला.

भाऊने आपले कुटूंब गावातच ठेवले व तो मुंबईला आला. तिथेच त्याला काशीनाथ दहिगावकर नावाचा तमाशाची आवड असलेला मित्र मिळाला. मुंबईत गोऱ्या साहेबाची नोकरी करून उरलेल्या वेळात भाऊ आपल्या मित्राला घेऊन तमाशाच्या फडाला जात असे. भाऊचे तमाशाचे वेड वाढतच गेले. पट्टे बापूवांच्या तमाशाचा त्याच्या मनावर खूपच परिणाम झाला. आणि भाऊनं कुठल्याही परिस्थितीत कसंही करून आपण आपला स्वतःचा तमाशा फड उभारायचा असा मनाशी निश्चय केला व त्याने नारायणगावाकडे येऊन आईचे सर्व दागिने आईकडून घेतले व आईचा विरोध असतानाही त्याने ते विकून व काही कर्ज घेऊन तमाशासाठी लागणारं आवश्यक तेवढं साहित्य विकत घेतलं. काशिनाथ दहिगावकर या मित्रासोबत आणखी सात-आठ कलावंतांचा फड उभा केला... आणि चैत्र महिन्यांच्या एकादशीच्या दिवशी ग्रामदैवत मुक्ताईच्या जत्रेच्या मुहूर्तावर गावच्या जत्रेतच पहिला खेळ केला. भाऊ-बापूंनी आपल्या तमाशाला मांग जातीचा स्वाभिमान बाळगून तसेच वतन नारायणगावचे उपकार स्मरणात ठेवून मोठया कल्पकतेनं 'भाऊ-बापू (मांग) नारायणगावंकर तमाशा मंडळ'असं नाव

दिलं. भाऊ-बापूचा तमाशा लोकांत खूपच लोकप्रिय झाला. ठिकठिकाणी त्यांचे खेळ होऊ लागले. भाऊ-बापूनं फडाच्या बोर्डावर जो पाय ठेवला, तो परत मागे वळून न पाहण्यासाठीच !

अहमदनगर जिल्ह्यातील घोडेगाव मुक्कामी भाऊ-बापूचा तमाशा पहायला पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांचीही गर्दी झाली होती. त्यामध्ये चांदा या खेड्यातली शांता नावाची मुलगी होती. तिला भाऊचे वगातले काम खूप आवडले. तिचा भाऊवर जीव जडला व तिने भाऊला आपल्या मनातले सांगून टाकल्या भाऊनेही होकार दिला. शांताने वडिलांचा, गावातील लोकांचा रोष, विरोध पत्करून भाऊशी लग्न केले. शांताला दिवस गेले व तिला मुलगी झाली. तिचे नाव मनोरमा ठेवले. त्यानंतर शंकर, पांडुरंग, केशर ही मुले झाली. आतापर्यंत शांतानं नऊ अपत्यांना जन्म दिला. पण त्यातली चारच जगली. पाच जीव कच्ची पक्की होऊन वारली. त्यानंतर शांताला पुन्हा दिवस गेले व एकनाथ झाला. एकनाथच्या पाठीवर एक मुलगी होऊन वारली. पुन्हा दोन वेळा दुपले गेले. अशिक्षितपणामुळे आणि कुटुंबनियोजनाचा प्रसार व प्रचार म्हणावा तितका नसल्यामुळे भाऊंचं कुटुंब वाढत होतं. शांता तेरा मुलांची आई होती. ती चाळीस वर्षांची असताना तिला पुन्हा दिवस गेले.

...आणि जुलै, १९३५ रोजी पंढरपुरच्या विठ्ठलाच्या आषाढी एकादशीच्या जत्रेदिवशी शांताने एका मुलीला जन्म दिला. पंढरपूरच्या विठ्ठलाच्या छायेत जन्म झाला. म्हणून भाऊनं आणि शांताबाईनं आपल्या या मुलगीचं नाव ठेवलं विठा !

दिवसामागून दिवस, वर्षामागून वर्षे जात होती. विठा हळूहळू मोठी हात होती. भाऊनं तिला नारायणगावच्या शाळेत घातलं. ती शाळेतील बालगीतं,

कविता म्हणे. घरी तमाशातल्या लावण्या, गवळणी, भेदीक ऐकल्यामुळे ती गाणीही ती हातवारे करून म्हणू लागली. शाळेतल्या खोलीत एका कोपऱ्यात भिंतीवरच्या आरशासमोर उभी राहून विठा अंग न्याहाळी. शाळेतलं एखादं बालगीत किंवा तमाशातील एखादी उफाड्याची लावणी विठा आरशासमोर उभी राहून साभिनय म्हणे. ते पाहून शिक्षिकेलाही आश्चर्य वाटले व त्यांनी भाऊला बोलावून घेऊन विठाच्या मनाचा कल शाळेतल्या अभ्यासापेक्षा नृत्य आणि गायनाकडे जास्त आहे. ती यामध्ये नक्कीच नाव कमवील असे सांगितले. 'बाळाचे पाय पाळण्यात दिसतात' ही म्हण विठाबाईने पुढे सार्थ करून दाखविली.

भाऊ-बापूनं नारायणगाव सोडून आपल्या कुटुंबासह ते मुंबईला शिवडीच्या चाळीत आपल्या जातभाईच्या आश्रयानं राहू लागले. याचवेळी थोर समाजसेवक आणि प्रबोधनकार मामा वरेरकर-आळतेकर हे भाऊ-बापूचा तमाशा पाहून प्रभावित झाले. पुढे त्यांचे मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण झाले. विठा तमाशात बोर्डावर पायात चाळ बांधून नाच्या पोरंबरोबर नाचत असे. सात वर्षांच्या विठाच्या या सवयी मामांनी ओळखून तिला आपल्या कलापथकात काम करण्यासाठी नेली विठा त्यांच्या कलापथकात नाचू, गाऊ, शिकू लागली. लहान लहान भूमिका करू लागली. मामांच्या कलापथकात विठा वाढतही होती आणि घडतही होती. जन्मतःच तमाशाचं बाळकडू प्यायलेली विठा मामांच्या कलापथकात राहिल्यामुळं आणखीनच निपुण आणि तरबेज झाली.

भाऊ-बापूचा फड पुण्याजवळील औंधला लागला होता. त्यावेळी रामा वर्धनगडकर हा त्यांच्या समोर होता. कलगी तुऱ्यात आपल्या वडिलांच्या झालेल्या पराभवाचा बदला घेण्यासाठी विठाने वयाच्या तेराव्या वर्षी पायात चाळ बांधले

आणि विठाचा तमाशा फडात शिरकाव झाला आणि त्यानंतर तिने मागे वळून पाहिले नाही. अल्पावधीतच विठाबाईचे नाव महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचले. नृत्य, अभिनय आणि गायन या तिन्ही बाबतीत सरस असलेल्या विठाबाईच्या या तमाशाच्या फडाने इतर फडांना केव्हाच मागे टाकले.

ढोलकीच्या तालावर आणि घुंगराच्या बोलावर विठानं अल्पावधीतच साऱ्या महाराष्ट्रभर नाव केलं. पायातल्या चाळानं, अंगच्या कलेनं विठानं भल्याभल्यांना खुळं केलं, नुसतं खुळं नव्हे तर तिच्या तालावर डोलायला लावलं. सव्वा पाच फूट उंचीची, सावळ्या रंगाची, रेखीव ओठांची विठाबाई तमाशाच्या फडात विजेसारखी तळपायची, कोकिळेसारखी गायची आणि नटेश्वरासारखी जेव्हा नृत्य करायची तेव्हा रसिकांच्या डोक्यावरील कोल्हापुरी फेटे आणि गांधी टोप्या आपली जागा सोडून हवेत जायच्या.

पंधरावं संपून विठाला सोळावं लागलं होतं. त्यावेळी 'भाऊ-बापूचा तमाशा म्हणजे विठा'असेच लोक समजत होते. लालबागच्या हनुमान थिएटरात तमाशा होता त्यावेळी लक्ष्मी सलूनमध्ये केस कापण्याचे काम करणाऱ्या एका गोऱ्या-गोमट्या तरुणाच्या मनात विठा भरली. त्याने फडातील लोकांशी ओळख वाढवली. विठाही त्यांच्यात गुंतत गेली आणि अशातच विठाला दिवस गेले. तसा कुणी कुणाला दोष देण्याचा प्रश्नच नव्हता. कारण तमाशातल्या प्रत्येक कलावंत कलावंतिणीचं जीवनच भरकटलेलं असतं. या संदर्भात लेखक योगिराज बागूल म्हणतात, "टीचभर पोटासाठी आयुष्याची फरपट झालेली कोणतीही कलावंतीण आधी जेव्हा नुकतीच वयात आलेली असते. तेव्हा फडातल्या खुल्या, भडक वातावरणामुळे आपल्याही तारुण्याला हळूवारपणे कुळवारणाऱ्या कुणा मर्दानी

पीळदार तरुणाची ती नकळत वाट पाहतच असते. त्या विचारांच्या धुंदीत आपला पाय कधी आणि कसा वाकडा पडला, हे तिलाही कळत नाही. एखादा तरुण म्हणा किंवा प्रौढ, फडातला किंवा फडाबाहेरचा ऐन तारुण्यातल्या अशा कलावंतिणीला जवळ करतो. तिलाही पुरुषी सहवास हवाच असतो. अशा पुरुषांची बहुधा लग्नाअगोदरची बायको असते. तिची लेकरं बाळंही असतात. स्पष्ट भाषेत बोलायचं झालं तर, केवळ लैंगिक सुख घेण्यासाठी या तरुण कलावंतिणीला पुरुष जवळ करतात. तिचे लाड पुरवितात. त्याच्या मोबदल्यात तिचं कोवळं शरीर मनमुराद लुटतात.”^३

सलूनमध्ये काम करणाऱ्या तरुणापासून विठाला मुलगी झाली. तिचे नाव मंगला. पुढे बटाट्याच्या चाळीतल्या पोलीस ठाण्यावर फौजदार म्हणून आलेल्या एका व्यक्तीपासून पुन्हा विठाला दिवस गेले. मुलगा झाला. त्याचे नाव विजय ठेवले. पुढे १९५७ साली भाऊचे अर्धांगवायूच्या झटक्याने निधन झाले. बापूने तमाशाची सारी सूत्रं आपल्या हातात घेतली. दिवस निघून जात होते आणि अशातच विठाला पुन्हा दिवस गेले. तिसरी मुलगी झाली. तिचं नाव संध्या. त्यावेळी विठा तेवीस वर्षांची होती. खरं तर एकीकडे विठाला वाटत होतं की, आपलं सुख दुःख जपणारा, जाणणारा, प्रेमानं जवळ करणारा आणि मनापासून माझा म्हणता येईल असा कुणीतरी जीवनसाथी आपल्यालाही असावा. पण दुसरीकडे तमाशा हेच आपलं जीवन, जगायचं ते तमाशासाठी आणि मरायचं ते तमाशासाठीच. त्यामुळे आपलं पूर्ण आयुष्य तमाशासाठी वाहणं तिला भाग पडलं होतं

कोणताही मनुष्य पूर्णपणे सद्गुणी, सज्जन नसतोच. त्याच्यात विक्षिप्तपणा थोडा का होईना असतोच. मग विठा तरी त्याला कशी अपवाद ठरणार ? कुणाचाही मुलाहिजा न बाळगता फटकळपणे बोलणं आणि बिनधास्त, स्वैर जीवन जगणं हे विठाबाईंचे दुर्गुणच. त्यातच पैसा सांभाळून न राहणं आणि व्यसनाधीनपणा हेही जोडीला होतेच. तमाशात बोर्डावर नाचताना प्रेक्षकांपैकी कोणी जर ती दौलतज्यादा स्वीकारताना अंगचटीला येऊ लागलं तर विठा त्याला तिथल्या तिथं उतरून ठेवत असे. त्या माणसाची पुन्हा तिच्याकडे पाहण्याची हिंमतच होत नसे.

यासंदर्भात 'घराणं तमासगिरांचं' या आपल्या कादंबरीत शशिकांत तासगावकर म्हणतात, "निर्व्यसनी तमासगीर सापडणं कठीण ! पान-तंबाखू, बिडी-सिगरेट, चरस-गांजा, दारु ह्यापैकी एक किंवा अनेक व्यसनं जवळजवळ प्रत्येक तमासगीराला असत. कुणाकुणाला दारु प्याल्याशिवाय तमाशात चांगल्या प्रकारे काम वठवता येत नाही. ही मंडळी जाता-जाता ट्रकात जुगारही खेळत. असं व्यसनांच्या आहारी गेलेलं, रोगानं पछाडलेलं तमासगीर अनेक ठिकाणी रोग फैलावत. त्यांचं तमाशातल्या बायांबरोबर सूत जमलेलं असे. ते त्या बायांना आपल्या रोगाची देणगी देत. हेच तमासगीर घरी आलं म्हणजे त्यांची ही देणगी त्यांच्या बायका-पोरांना मिळे."*

भाऊ-बापूच्या तमाशात 'शिवप्रतप' (ऐतिहासिक), 'मेवाडचा कोळी' (सामाजिक), 'सत्यवान सावित्री' (धार्मिक), तर 'चंद्र-मोहन' (सामाजिक) ही वगनाट्ये होती. त्यामध्ये 'चंद्र-मोहन' या वगनाट्यामुळे तर भाऊ-बापूच्या तमाशाला खूपच प्रसिद्धी मिळाली. या वगनाट्यानं या तमाशाला लोकप्रियतेच्या शिखरावर नेऊन ठेवलं.

१९६१ साली संगीत नाटक अकादमी पुरस्कारासाठी वेगवेगळ्या प्रांतातून वेगवेगळ्या कलाक्षेत्रातल्या नामांकित कलावंतांकडून नामांकन मागविण्यात आली होती. त्यामध्ये भाऊबापूच्या तमाशातंही नाव होतं. त्यावेळी दिल्लीमध्ये एका भव्य कलादालनात प्रात्यक्षिक करून दाखवायची होती. प्रेक्षकांमध्ये पुढच्या रंगेत राष्ट्रपती राजेंद्रप्रसाद बसले होते. विठाचा तमाशा सुरु झाला. ती लावणी म्हणताना तिने त्यामध्ये राष्ट्रपतींचे नाव गोवले हे पाहून सर्वजण आश्चर्यचकित झाले. विठाची अदाकारी, नाच, निर्भयपणा, हजरजबाबीपणा पाहून संगीत नाटक अकादमीच्या पाक्षिक मंडळानं पुरस्कारासाठी भाऊ-बापूच्या तमाशाची निवड केली. तमाशा क्षेत्रात राष्ट्रपती पुरस्कार मिळालेला हा पहिला तमाशा ठरला. पुणे जिल्ह्यातल्या आणि जुन्नर तालुक्याच्या नाराणगावचं नाव थेट दिल्लीच्या दरबारी झळकलं गेलं.

जालन्याला विठा जेव्हा तमाशाचा कार्यक्रम करायला गेली तेव्हा ती पाच महिन्यांची गर्भार होती. अशा स्थितीतही ती बोर्डावर नाचली. तिच्या पोटात अचानक वेदना सुरु झाल्यामुळे ती आत गेली. तिच्या ओटीत दुखू लागलं आणि एक जोराची कळ येऊन विठा खाली कोसळली. तिच्या गर्भाला धक्का लागल्याने रक्तस्राव सुरु झाला. बाहेर प्रेक्षक गोंधळ करीत होते. त्यांना विठाचं नाचगाणं पहायचं होतं. तशा परिस्थितीतही विठा आपल्या रसिक मायबापांसाठी स्टेजवर नाचली.

मारुती विष्णू सावंत हा चाळिशीतला गृहस्थ पुण्यातल्या विठाबाईच्या बारीला आवर्जून हजेरी लावत असे. हा पुण्याच्या फोटो झिंको प्रेसमध्ये मशीन ऑपरेटर म्हणून काम करीत होता. कसबा पेठेत त्याचं सोडाबाटल्यांचं दुकान होतं. तिथं मटका, जुगार, बेटिंगचाही धंदा चाले. मारुती सावंत उंच गोरेला, देखणा

आणि दिसायला रुबाबदारही होता. त्याला रुक्मिणी नावाची लग्नाची बायको आणि विजय नावाचा एक मुलगाही होता. त्याला पुण्यातले लोक 'अण्णा मर्चंट' म्हणून ओळखत. अंगी गुंड प्रवृत्ती असल्यामुळे त्याची कसबा पेठ, गणेश पेठ, सदाशिव पेठेमध्ये दहशत होती.

मारुती सावंतने विठाच्या फडातील लोकांशी घसट वाढविली. विठाच्या रुपानं त्याला वेड लावलां होतं आणि एक दिवस त्याने तिला लग्नाची मागणी घातली. विठानेही होकार दिला. कारण तिलाही कुणाचंतरी छत्र हवंच होतं. त्यानंतर मारुती सावंत आपल्या बायकोकडे न जाता विठाबाईकडेच राहू लागला. त्याने पुण्यातल्या दुधभट्टी भागातल्या मोहित्यांच्या वाड्यात विठाला भाड्यानं एक खोली घेऊन दिली. त्यावेळी विठा पाचव्या अपत्यासाठी गर्भार होती. मारुती सावंतपासून झालेल्या या मुलीचे नाव ठेवले मालती. त्या अगोदर तिला चार मुले होती. थोरली मंगला, तिच्या पाठचा विजय, त्याच्या पाठची संध्या व संध्याच्या पाठची भारती आणि आता भारतीनंतर मालती झाली.

१९६२ मध्ये चीनने जेव्हा भारतावर आक्रमण केले तेव्हा नेफा आघाडीवर महार रेजिमेंट आणि मराठा रजिमेंटमधील सैनिकांचे मनोरंजन करण्यासाठी विठाबाईला खास सीमेवर पाठविण्यात आले होते. तिथेही विठाबाईने धम्माल उडवून दिली. तेथील शीख, रजपूत आणि गुरखा रेजिमेंटला तमाशा आवडला असला तरी मराठी समजत नसल्यामुळे विठाबाईने दोन दिवसात संपूर्ण वग हिन्दीत बसवून घेतला आणि जवानांसमोर पेश केला.

'भाऊ-बापू (मांग) नारायणगावकर तमाशा मंडळा'ला या क्षेत्रातला पहिला राष्ट्रपती पुरस्कार मिळाल्यामुळे सर्वच कलावंताना उत्साहाचे उधाण आले होते. एके

काळी कर्जनि बेजार झालेला हा तमाशा फड आता इतर फडांपेक्षाही चांगलाच सधन झाला होता. एकीकडे तमाशा उत्कर्षाप्रत पोहचत होता. तर दुसरीकडे विठाचं कुटुंब वाढत होतं. अवघ्या एकोणतिसाव्या वर्षी विठा सहाव्यांदा गर्भार होती. विठा म्हातारपणाकडे झुकण्याआधी, तिचे सौंदर्य कमी होण्याआधी मारुती सावंतला आपली हौस, भूक भागवायची होती. त्याने तिच्या आधीच्या व आपल्यापासून झालेल्या मुलांना बापाचे नाव दिले होते. त्यामुळे तो विठावर नवरेपणाचा हक्क गाजवित होता. तो कधी गोडीगुलाबीनं, नाही मानलं तर धाक दाखवून दडपणानं आणि जुलूम जबरदस्तीनं हाणून मारून विठाला भोगीत होता. विठालाही ते निमूटपणे सहन करण्यावाचून गत्यंतरच नव्हते. विठाच्या मुली एकापाठोपाठ एक वयात येत होत्या. फडातल्याच रामचंद्र बनसोडेशी मंगलाचे प्रेमाचे धागे जुळत होते. विठाने १९६४ साली आणखी एका मुलीला, विद्याला जन्म दिला. अशिक्षित विठाला 'छोटे कुटुंब सुखी कुटुंब' असतं हे सांगणारं कुणी नव्हतं.

भाऊंच्या निधनानंतर सगळ्या तमाशाची धुरा बापूने सांभाळली. पण आता त्याचेही वय झाले होते. एके दिवशी त्यालाही अर्धागवायूचा झटका आला व तमाशा क्षेत्रातला दुसरा ताराही निखळला. भाऊ-बापूचा तमाशा आता खऱ्या अर्थानं पारका झाला. भाऊ-बापू (मांग) नारायणगावकर तमाशा मंडळाच्या बोर्डाला 'कै.' अक्षर जोडलं गेलं. विठाचा रसिक मायबापांवर व कलेवर किती जीव होता याचं एक उदाहरण.

१९६७ च्या चैत्र महिन्यातल्या एकादशीच्या दिवशी, सातारा जिल्ह्यातल्या शिखर शिंगणापूरच्या महादेवाच्या जत्रेत विठाचा फड उभा राहिला. गण, गवळण, लावणी, बतावणी झाली आणि वग सुरु करायच्या वेळेस तिच्या पोटात अचानक

दुखू लागले. नऊ महिन्याची गर्भार असतानाही विठा स्टेजवर नाचत होती. पोटात दुखू लागल्याने ती कनातीत गेली व मुलाला, कैलासला जन्म दिला. पण पब्लिक गोंधळ करताना तिने लगेच अर्ध्या तासात बोर्डावर येऊन नृत्य सादर केले. यावरून स्वतःतल्या स्त्रीत्वावर मात करून जणू तिने कलेला पूर्ण वाहून घेतले होते असे दिसते. विठाबाईची कलेवरील निष्ठा अशी कितीतरी वेळा कसाला लागली.

ज्यावेळी प्रेक्षक 'विठा पाहिजे' म्हणून ओरडत होते त्यावेळी विठा ओली बाळंतीण असतानाही स्टेजवर येऊन नाचली. आणि तेव्हा रसिकांना आश्चर्याचा धक्का बसला. अर्ध्या तासाअगोदर विठाच्या उरीपोटी ओझं होत पण आता तिचं पोट मोकळं मोकळं पाहून प्रेक्षकांना आश्चर्य वाटलं. नाचून झाल्यावर विठा रसिकांना आदबीने नमस्कार करून म्हणाली, ".... रसिक मायबापानो, बाळंत झाल्यावर बाई सव्वा महिना खाटल्यावरून खाली पाय ठेवीत नाही. बाळंतपण म्हणजी बाईचा दुसरा जल्म असतो. बाळंतपणानंतरची सारी पतपाणी बाजूला ठिवून तुमच्या मायेपोटी बाळंत झाल्यावर पित्या लेकराला बाजूला करून अर्ध्या घंट्याच्या आत मी पुन्हा पायात चाळ बांधून बोर्डावर आलीय. बाळंत झाल्यावर बाईला किती शीण येतो, ते तुमच्या मायबहिणीला आणि कारभारणीला विचारा."५ विठानं असं बोलल्यावर सर्व रसिक शांत बसले. यावरून विठाची कलेवरील निष्ठा व रसिकांवर तिचा किती जीव होता हे दिसून येते.

बापूच्या मृत्यूनंतर तमाशाची सर्व सूत्रे सावळाने, विठाच्या चुलतभावाने हातात घेतल्यापासून फडात हेवेदावे आणि दुही माजली होती. सावळा व विठा एकमेकांशी बोलत नव्हते. पण आपल्या पितांच्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी आपल्या जन्मदात्या बापानं उभा केलेल्या या फडात तिला राहणं भागच होतं.

मालक मारुती सावंत मात्र सावळाविरूद्ध विठाला चेतवीत होता. सावळाबद्दल विठाचं मन आणखीच कलुषित होत होतं. पण धूर्त सावंत आपला खरा डाव विठाला अजिबात कळू देत नव्हता. त्याने तमाशाच्या फडाची विठाला भागीदार करून, तिला फक्त नावाला भागीदार ठेवून, व्यवहार आपल्याकडे घ्यायचा बेत केला. तो बेत जरी फसला असला तरीही मारुती सावंत विठाची ढाल करून लढत होता.

सावळा व विठाचे मतभेद झाल्यामुळे मालक मारुती सावंतने याचाच फायदा घेऊन गोटखिंडे या फडव्यवस्थापकाला जवळ करून त्याने विठाला स्वतंत्र फड काढण्याचा सल्ला दिला. पहिल्यांदा विठाचा याला नकार होता. पण मारुती सावंतने धीर दिल्यामुळे ती तयार झाली. पण या धीरामागे त्याचा स्वार्थी मतलबी कावा आहे हे विठाच्या ध्यानीमनीही आलं नाही. आणि इथूनच मारुती सावंतने विठाला आर्थिक बाबतीत लुबाडण्यास सुरुवात केली.

विठाचं बोलणं जितकं तुसडं आणि निर्भिड होतं, तितकेच वेळ पडल्यास मवाळ आणि प्रेमळही होतं. त्यामुळे तिने सावळाच्या फडातल्या काही कलावंतांना फोडले व आपल्या फडात सामावून घेतले. कै. भाऊ-बापूच्या तमाशात फूट पडली असली, तरी या फडाला लोकप्रियतेचं अतिशय जबरदस्त वलय होतं. त्यामुळे विठानं सुरुवातीला आपल्या तमाशाला 'कै. भाऊ-बापू (मांग) नारायणगावकर संचलित विठा भाऊ (मांग) नारायणगावकर तमाशा मंडळ' असं नाव दिलं. विठाचा तमाशा संपूर्ण महाराष्ट्र, खानदेश, मराठवाडा इ. भागात खेळ करीत फिरत होता व सावळाचाही फड फिरत होता. पण सावळाच्या फडात विठा नव्हती तर विठाच्या फडात विठा व तिच्या तारुण्यात आलेल्या मुली होत्या. त्यामुळे सावळाच्या

तमाशाला गर्दी कमी होऊ लागल्याने त्याचा परिणाम त्याच्या धंद्यावर झाला. एकीकडे विठाचा तमाशा अफाट गर्दी खेचत होता तर दुसरीकडे सावळाचा फड रसातळाला चालला होता.

विठाचा फड उभा करण्यासाठी सारा पैसा मालक मारुती सावंतने घातल्यामुळे फडाचा मालक तोच होता. विठाची वाढती लोकप्रियता पाहून सावळाला विठाचा राग आला व त्याने तिच्या कार्यक्रमाच्या ठिकाणी गोंधळ घातला. त्याचे म्हणणे असे होते की, माझ्या चुलत्याच्या आणि बापाच्या नावावर विठा पैसा कमवायला लागली आहे. त्यामुळे पंचांनी दिलेला निकाल विचारता घेऊन विठाने आपल्या तमाशा मंडळाच्या नावातून सावळाच्या बापाचे म्हणजे, बापूचे नाव मिटून टाकले व आपल्या जातीबरोबरच गावाचंही नाव आपल्या तमाशाच्या बोर्डावर असावं असा विचार करून विठाने शेवटी 'विठा भाऊ (मांग) नारायणगावकर तमाशा मंडळ' असं फडाला नाव दिलं आणि १९७० मध्ये औंध रोडवर असलेल्या चतुःशृंगी देवीच्या जत्रेत विठानं आपल्या नवीन तमाशा बोर्डाचा खेळ देवीच्या साक्षीनं सादर केला.

विठाच्या बोर्डावर 'चिंचोलीचा देशमुख', 'रक्तात न्हाली कुऱ्हाड', 'आईचं काळीज' हे वग रंगू लागले. या सर्वच वगातून विठाचं अभिनय कौशल्य, हजरजबाबीपणा, वाक्बगारपणा दिसून येत होता. चंद्राचं कलेकलेनं तेज वाढत जावं, तशी विठाच्या तमाशाची कीर्ती आणि लौकिक दिवसेंदिवस वाढत होता.

मुंबईचे तमाशाचे ठेकेदार प्रभाकर कामेरकरांनी विठाच्या तमाशाचा ठेका घेतला. या पहिल्याच खेळाला रसिकांनी दांडगा प्रतिसाद दिला. रसिकांचे

विठावरील व तिच्या कलेवरील व विठाचे रसिकांवरील प्रेम किती उच्च प्रतीचे होते याचा प्रत्यय पुढील प्रसंगावरून येतो.

अंधेरी येथे तमाशाचा खेळ होता. त्यावेळी पावसाळ्याचे दिवस होते. त्यामुळे तिकीटविक्री करण्यास कोणीच धजत नव्हते. त्यावेळी विठाच्या कलेवर प्रेम करणारे रसिकच पुढे आले आणि म्हणाले, 'तुम्ही विकीटविक्री सुरु करा. आम्हाला कनातीत जाऊ द्या. खेळ झाला तर ठीकच, नाही झाला तर आम्ही विठाला ही भाऊबीजेची ओवाळणी म्हणून दिली.' पण पावसामुळे रसिक श्रोते तमाशा न पाहताच घरी गेले. बृहन्मुंबई येथेही असाच पावसात खेळ केला गेला. तंबू भरगच्च भरला होता. वरून पाऊस पडत असताना तंबू खाली सोडून घेतला व विठावर प्रेम करणारा रसिक पावसात भिजत, गारठत तमाशा पाहत होता. वगनाट्यासह संपूर्ण खेळ विठाने पावसात सादर केला

विठाचा जन्म फडातच झाल्यामुळे तिचे लहानपण कलावंतांच्याच सहवासात गेले. तसेच भाऊ-बापूच्या तालमीत वाढल्यामुळे कोणता कलावंत कसा आहे हे ती काही क्षणातच ओळखी. हुन्नरी, गुणी आणि हुशार कलावंत कसा निवडावा याची विठाला चांगली पारख होती. तिने स्वतःचा वेगळा फड काढल्यानंतर तिला याचा बराच फायदा झाला. राजकीय, सामाजिक आणि कलाक्षेत्रातल्या अनेक रंगेल प्रतिष्ठित मंडळींशी विठाची घसट वाढू लागली. आपल्या फडाला अभय मिळावं, कोणाचाही आपल्याला त्रास होऊ नये म्हणून राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातल्या लोकांचा सहारा घेणं तिला गरजेचं वाटू लागलं. आता एकापेक्षा एक सरस तमाशा मंडळांच्या बरोबरीने विठाच्या तमाशा मंडळाचे नावही घेतले जाऊ लागले. खेळ करून मिळालेला सगळाच पैसा विठा आपल्यासाठी ठेवून न घेता

एखाद्या खेड्यातल्या शाळेच्या निधीसाठी किंवा मंदिरासाठी सढळ हाताने देत असे. तिच्या या समाजकार्यामुळे विठाविषयी आणि तिच्या तमाशाविषयी जनमानसात वेगळीच प्रतिमा तयार झाली.

विठाचा स्वभाव तसा फटकळ होता. कुणालाही तोडून किंवा खोचून बोलण्यास ती कचरत नसे. त्याचा परिणाम समोरच्या व्यक्तीवर काय होईल, याची ती कधीच पर्वा करीत नसे.

विठाच्या स्वतःच्या फडाचा आर्थिक कारभार मारुती सावंतकडे होता. विठाला फक्त बोर्डावर नाचणेच माहित हेते. याच तिच्या अशिक्षितपणाचा, भोळेपणाचा फायदा घेऊन मारुती सावंतने तिला आर्थिक बाबतीत लुडबूड करू दिली नाही. मालकावर विठाचा पूर्ण विश्वास होता. त्याने तिला प्रेमाने जवळ घेतले की तिला वाटे मालकाचे आपल्यावर खूप प्रेम आहे. याचाच फायदा मारुती सावंतने घेतला. विठाच्या नावावर फक्त तमाशा होता आणि तमाशातून खेळ करून येणारा पैसा मारुती सावंत आपल्या घशात घालत होता. तमाशाच्या आलेल्या पैशाचं तो काय करतो ? कुठं ठेवतो ? कुठं खर्च करतो ? याचा त्याने विठाला जराही थांगपत्ता लागू दिला नाही. एखाद्यावेळी विठानं विचारलचं तर काहीबाही खोटं नाटा सांगून, उडवाउडवीची उत्तरं देऊन वेळ मारून नेत होता. पण विठा खूपच हट्टाला पेटली तर लग्नाच्या बायकोपेक्षाही जास्त जुलूम तो विठावर करीत होता. पैशाच्या हिशोबावरून विठा त्याच्याशी भांडू लागली की तिला एखादा सोन्याचा दागिना आणून दिला की विठाचा राग नाहीसा होई.

मारुती सावंत विठाबरोबर एक नवीनच खेळ खेळत होता. सावंतच्या लग्नाच्या बायकोच्या मुलाचे नाव विजय व विठाच्याही मुलाचे नाव विजयच होते.

त्यामुळे तमाशा खेळ करून आलेला पैसा, प्रॉपर्टी त्याने विजय मारुती सावंतच्या, आपल्या मुलाच्या नावाने केली होती. पैशाविषयी विठाने विचारले असता तो कागदपत्रे दाखवीत असे. विठाला वाचता न आल्यामुळे ती दुसऱ्याकडून वाचून घेई व आपल्याच मुलाच्या नावावर ही प्रॉपर्टी आहे हे ती समजली. पण तो तिचा गैरसमज होता. त्यातील काही प्रॉपर्टी त्याने आपल्याही नावे केली होती. विजयने व्यवहारात लक्ष घातलेले त्याला आवडत नसे. वेळप्रसंगी तो त्याला मारही द्यायला मागेपुढे पाहत नसे. विठालाही त्याच्यासमोर काही बोलता येत नव्हते. कारण त्याने आपल्या अनौरस मुलांना बापाचे नाव दिले होते म्हणून. या ओझ्याखालीच ती दबून राहिली होती. केवळ यासाठीच ती सावंतचा सगळा अन्याय, अत्याचार सहन करित होती. मारुती सावंतचं हे कृत्य विठाची मुले उघड्या डोळ्यांनी पाहत होती. पण काहीही करू शकत नव्हती आणि विठालाही तो जीवे मारण्याची धमकी देत होता.

फडामध्ये असणाऱ्या रामचंद्र बनसोडेला मारुती सावंतचं हे वागणं अजिबात पटत नव्हतं. त्यामुळे त्याने आणि मंगलाने फडातून बाजूला जाण्याचा निर्णय घेतला. मंगलाची बहीण संध्या हिनेही बहिणीचा कित्ता गिरविला. तिनेही फडातला ढोलकीपटू रमेश मानेशी संधान जुळविले. आपल्या मुलीही आपल्यापासून दूर जात आहेत याचे विठाला खूप वाईट वाटले. विठा मंगलाला फडातून बाजूलाही करू शकत नव्हती. कारण विठाचे वय आता ढळले होते आणि तमाशाचे मुख्य आकर्षण सुंदर तरुणीच, सुंदर कलावंतिणीच असतात.

विठाबाईचं व्यक्तिमत्त्व सर्वगुणसंपन्न होतं. तिने पायात चाळ बांधून तमाशा बोर्डावरून रसिक-श्रोत्यांची सेवा केली. तसेच तिने अनेक जुन्या हिंदी-मराठी

चित्रपटातूनही भूमिका केलेल्या आहेत. 'छोटा जवान', 'उमज पडेल तर', 'कलगी तुरा', 'सांगत्ये ऐका' या चित्रपटातही तिने काम केले होते. श्री रामदास फुटाणे यांच्या 'सर्वसाक्षी' चित्रपटातही विठाने बैठी लावणी म्हटली आहे.

विठबाईचा तमाशा एकीकडे बहरत होता तर मारुती सावंतच्या रुपाने दुसरीकडे रसातळाला जात होता. त्यातच मंगला व तिचा मालक रामचंद्र बनसोडेनं फडातून वेगळं व्हायचं ठरवलं. गणपत व्ही. माने या कलावंताबरोबर मंगलाने 'मंगला बनसोडे करवडीकरसह गणपत व्ही. माने चिंचोलीकर तमाशा मंडळ' या नावानं नवीन फडाची स्थापना केली आणि पुढे जाऊन आपल्याच मुलीबरोबर एखाद्यां जत्रेत, उरुसात विठबाईचा सामना हेऊ लागला.

विठबाई लोकांत खूपच लोकप्रिय झाली होती. तिला आपल्या तमाशा कलेविषयी खूप प्रेम होते. त्यामुळेच हिंदी चित्रपट दिग्दर्शक-अभिनेता राज कपूरने तिला आपल्या चित्रपटात काम करण्याची ऑफर देऊनही तिने ती नाकारली. कारण तिला आयुष्याच्या अखेरपर्यंत तमाशा बोर्डावरून लोकांची, रसिकांची सेवा करायची होती आणि तिने ती केलीसुद्धा.

विठबाईचा तमाशा आपला खेळ करीत महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरातमध्ये फिरत होता. पण पेट्रोल टंचाईमुळे तिला दुसरीकडे खेळ करायला जाता येत नव्हते. त्यावेळी श्री. आण्णा कामेरकरांनी दादासाहेब रुपवते यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली व मुख्यमंत्र्यांना भेटण्याचं ठरवलं. मुख्यमंत्री अंतुलेसाहेबांनी सरकारी कोठ्यातून डिझेल टंचाईची समस्या दूर होईपर्यंत महाराष्ट्रातल्या प्रत्येक फडमालकाला प्रतिमाह दीडशे लिटर डिझेल पुरवण्यास सांगितले. त्यामुळे विठाला खूप आनंद झाला. त्यावेळी विठाने सी.एम्. साहेबांचे आभार मानून त्यांना त्यांच्या

पत्नीला घेऊन कार्यक्रमांला यायला सांगितले. ठरल्याप्रमाणे कार्यक्रम झाला व सी.एम्. साहेबांच्या हस्ते विठाबाईचा सत्कार करण्यात आला. अध्यक्षीय भाषणात सी.एम्. साहेबांनी विठाबाईची रसिकसेवा, तिचे तमाशावरील प्रेम, तसेच तो जपण्याचा व जोपासण्याचा तिचा प्रयत्न याबद्दल गौरवोद्गार काढले.

विठाबाईचे वय पन्नाशीकडे झुकू लागले तरी तिचा बोर्डावरचा वावर कमी झालेला नव्हता. त्यातच तिला लागलेली दारूची सवय. त्यामुळे एखाद दुसरा पेग पित्याशिवाय तिला चैनच पडत नसे. याविषयी डॉ. नीलिमा गुंडी म्हणतात, “तमाशा क्षेत्रातले स्वैर वातावरण, व्यसने, सततची बाळंतपणे, व्यवहाराबाबतची बेफिकीरी वृत्ती यामुळे तिचे जीवन दुःखाने ग्रासलेले राहिले. मारुती सावंत या तिच्या मालकाने तिच्या सर्व मुलांना आपले नाव बाप म्हणून लावायला दिले आणि त्याचवेळी तिची आर्थिक पिळवणूकही केली. त्याने तिला एकप्रकारे सांस्कृतिकदृष्ट्या संपन्नही केले आणि त्याचवेळी प्रत्यक्षात कंगालही केले. फडामधील फाटाफूट, भांडणे, मुर्लीचेही वेगळे होणे, कर्जबाजारी होणे. हे सगळे तिला सोसावे लागले. स्वतःचा फड काढला पण त्यात आर्थिक नुकसानच झाले.”^६

विठाबाईकडे सांगली, कोल्हापूर आणि नारायणगावचे शेठसावकार कर्ज परत घेण्यासाठी चकरा मारू लागले. कर्जाविषयी मालकाला विचारले असता त्याने तिला मारझोड केली आणि एक दिवस त्या दोघांचे कडाक्याचे भांडण लागून दोघेही विभक्त झाले. सावंतलाही तेच हवं होतं. कारण आता विठाचं तारुण्य संपलं होतं. पैसाही संपला होता आणि नाचणारे पायही थकले होते. त्यामुळे सावंतने विठाचा पुरेपूर फायदा घेऊन शेवटी तिला रस्त्यावर फेकून दिले. अशा नवऱ्याने सोडलेल्या

स्त्रीची काय अवस्था होते, तिला समाजात कोणते स्थान असते आणि ती अशी निराधार कलावंतीण असेल तर तिचे दुःख काय वणवि ? असंच विठाबाईच्याही बाबतीत घडलं. या संदर्भात योगिराज बागूल म्हणतात, “आपल्या तारुण्याच्या भरातल्या काळात अमाप पैसा कमवून बोर्डावर नाचताना रसिकांच्या हृदयाचा ठेका चुकविणारे हे कलाकार आयुष्याच्या संध्याकाळी अक्षरशः रस्त्यावर येतात. विठाबाईला बोर्डावरच्या कलेचं गणित छान जमलं, पण त्या माध्यमातून मिळालेल्या पैशाचं गणित मात्र अजिबात जमलं नाही. ज्यांना सरस्वतीचा आणि नटराजाचा आशीर्वाद असतो, त्यांना लक्ष्मीचा वरदहस्त लाभत नाही, याचं प्रत्यंतर विठाबाईच्या बाबतीतही येतंच. रसिकांनी तिच्या तमाशावर बेहद खूष होऊन लाखोंची बरसात केली पण विठाबाईचं आयुष्य कोरडंच राहिलं. पैसा आल्या वाटेनं निघून गेला. कारण ती भक्त होती नटराजाची, लक्ष्मीची नव्हे !”^७

मारुती सावंतने विठाला हळूहळू त्रास घायला सुरुवात केली होती. प्रथम तिचे राहते घर काढून घेतले. त्यावेळी आपल्या मुलाच्या विजयच्या नावावर असलेली प्रॉपर्टी मागण्यास ती सावंतकडे गेली, तेव्हा सावंतने ती प्रॉपर्टी तुझ्या मुलाच्या नावावर नसून माझ्या विजयच्या नावावर केली आहे आणि हे सर्व नियमानं आणि कायद्यानं केलं आहे. आता तुझ्याजवळ फुटकी कवडीही नाही असे सांगितले. हे एकून विठा गर्भगळीत झाली व त्याला ती शिव्याशाप देऊ लागली. तिला आपले अगोदरचे ऐश्वर्याचे दिवस आठवू लागले. पण आता ती पूर्णपणे कफल्लक झाली होती. तमाशांचा फड कर्जात बुडाला होता. तिला आता आपला फड पुन्हा उभा करायचा होता. पण भांडवल नव्हते. देणेदारांची देणी कशी चुकती करायची याचा विचार ती करत असतानाच तिच्या डोक्यात प्रकाश पडला. मुंबईचे

जुने ठेकेदार प्रभाकर कामेरकर यांच्याकडून तिने दीड लाख रुपये उसने घेतले पुन्हा परत करण्याच्या बोलीवर कामेरकरांनी मदतीचा हात पुढे केल्यामुळे विठाला नवी उभारी आली.

विठाबाईचा तमाशा जसजसा लोकप्रिय होत गेला, जसजशी विठाची कीर्ती सर्वत्र पसरत होती, तसतसे विठाचे दारूचे व्यसन वाढतच होते. एकदा कार्यक्रमाच्या वेळीच विठाने खूप दारू पिल्यामुळे तिला धड उभाही राहता येत नव्हते. बाहेर लोक गोंधळ घालीत होते. व्यवस्थापकांनी त्यांना शांत बसवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. तोवर इकडे मालती, विजय, मुसा यांनी विठाबाईला दवाखान्यात नेली व नशा उतरण्यासाठी डॉक्टरांनी इंजेक्शन द्यायला सांगितले. डॉक्टरांनी इंजेक्शन दिलं तशी विठा तटकन उठून बसली अन् तिनं ताडकन डॉक्टरांच्या तोंडात बसवली. डॉक्टरही अवाक् झाले. ती म्हणाली, “काय रे डाक्टरा, नशा उतरायची सुई देतो व्हय मला ? आं..... तुझ्या बापाच्या पैशानं पिल्ये व्हते का ?” या तिच्या बोलण्यावरून विठा किती निर्भय व तोंडगळ, फटकळ होती हे समजते.

आणखी एका प्रसंगातून विठाचा निर्भीड स्वभाव व स्पष्टवक्तेपणा दिसून येतो. ‘मुंबईची केळेवाली’ हे वगनाट्य विठाबाईच्या तमाशात ज्यावेळी गाजत होतं त्यावेळी सिने दिग्दर्शक आणि मराठी अभिनेता श्री दादा कोंडके यांनी नुकताच एक मराठी सिनेमा काढला होता व त्या सिनेमाला ते ‘मुंबईची केळेवाली’ हे नाव देणार होते. विठाबाईची आणि दादांची एका कार्यक्रमात भेट झाली. कार्यक्रम संपल्यानंतर विठा दादांना भेटली व म्हणाली, “ए दादा, तुझ्या सिनेमाला मुंबईची केळेवाली नाव देणार हायस म्हणं ?... हे बघ दादा, माझ्या तमाशाच्या वगाचं नाव तुझ्या सिनेमाला देऊ नको. नायतर तुला... माहीत हाय... हां.... समझने वालेकू

इशारा..... काय म्हणतात ना.....”^९ विठाबाईनं दादांना असं स्पष्ट शब्दात सुनावलं. यावरूनही तिचा निर्भीडपणा व स्पष्ट बोलणारा स्वभाव दिसून येतो.

विठानं स्वतःच्या मनगटावर मोडकळीस आलेला फड पुन्हा उभा केला हे मारुती सावंतला कळताच त्याने तिला पुन्हा त्रास द्यायला सुरुवात केली. विठा ज्या सावकाराचं देणे द्यायची होती त्या सर्वांना सावंतनं विठाविरुद्ध चिथावून सोडलं. विठाच्या फडात जवळपास शंभर-दीडशे माणसं होती. त्याची कुटुंबं सांभाळता सांभाळता तिच्या नाकी नऊ येऊ लागले. त्यामुळे आईच्या तमाशात राहण्यात काही तथ्य नाही हे ओळखून मालतीच्या पाठोपाठ संध्या व तिचा मालक रमेश माने सोलापूरकर आणि भारती व तिचा मालक कराडचा वसंत सोनवणे यांनी १९८४ मध्ये ‘संध्या मानेसह भारती सोनवणे तमाशा मंडळ’ या नावाचा स्वतंत्र फड काढला.

फडात आर्थिक समस्येबरोबर कौटुंबिक हेवेदावेही वाढले होते. मारुती सावंतनं विठाच्या तमाशावर सांगलीच्या सावकाराकडून सत्तर हजाराचे कर्ज घेतले होते. त्याची आता तिला काळजी वाटू लागली. त्यातच दुष्काळात तेरावा महिना म्हणतात तसं विठाबाईंवर आणखी एक संकट ओढावलं. कात्रजला खेळ करून फड वेळू या गावी येत असताना विठाच्या लकझरी बसचा अपघात झाला. त्याच्या दुरुस्तीचा खर्च येणार होता. पुण्याच्याच गॅरेजमध्ये ती बस दुरुस्तीसाठी पाठविली त्यावेळी विठाला आपण स्वतःहून वाघाच्या गुहेत जात आहोत याची कल्पनाही आली नाही. मारुती सावंतला ही बातमी कळताच त्याने गॅरेजमालकाला धमकावले व दुरुस्तीचे पैसे मिळाल्याशिवाय ही बस विठाला द्यायची नाही असेही सांगितले. मारुती सावंत जिथंतिथं विठाबाईंची अडवणूक करीत होता. पण आपल्या सर्व अपत्यांना त्यानं बापाचं नाव दिल्यामुळे तो त्याच्याविरुद्ध काहीही करू शकत

नव्हती. वास्तविक प्रत्यक्षात सगळ्या प्रकारचे म्हणजे शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, देण्याघेण्याच्या व्यवहारात सावंतनं तिचं पुरेपूर शोषण केलं होतं. पण विठाबरोबरच इतर स्त्रियांच्या बाबतीतले लेखक योगिराज बागूलांचे मत विचारात घेण्यासारखे आहे. ते म्हणतात, “... समाजाच्या दृष्टीनं या अन्याय-अत्याचारापेक्षा ‘अक्करमाशी’ मुलं ही ‘घोर पातक’ असल्यामुळे विठाबाई निमूट अत्याचार सहन करीत राहिली. ही एका विठाबाईची नव्हे तर समाजातल्या बहुसंख्य स्त्रियांची प्रातिनिधीक शोकांतिका आहे, कारण ‘योनिशुचिता’ मानून स्त्रीला पावलापावलाला अग्निपरीक्षा द्यायला लावणारा समाज ‘लिंगसुचिते’ बाबत मूग गिळून असतो. परिणामी, स्त्रीला त्याचा तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार सहन करावा लागतो.”^{१०} हे योगिराज बागूलांचे मत सर्वस्वी पटणारे आहे.

संध्या व भारतीनं दुसरा स्वतंत्र फड काढल्यामुळे विठाबाईची कंबर खऱ्या अर्थाने मोडली. एकीकडे सावंतचं सतावणं, तर दुसरीकडे एकापाठोपाठ एक तीन मुलींनी वेगळी चूल मांडली. त्यातच अपघातानं पडलेलं भगदाड, उतरतं वय आणि न सुटणारं दारुचं व्यसन या सर्व आर्थिक, कौटुंबिक, मानसिक ताणतणावामुळे विठाबाई दिवसेंदिवस खचत चालली. त्यामुळे तिचं पिण्याचं प्रमाण आणखीनच वाढलं. अशिक्षितपणामुळे आणि व्यवहारचातुर्याच्या अभावामुळे ‘तेलही गेलं, अन् तूपही गेलं’ अशी विठाबाईची अवस्था झाली.

अशा परिस्थितीत कामेरकरांनी नारायणगावला विठाला निरोप पाठवून मुंबईला ‘शिवाजी नाट्य मंदीर’मध्ये विठाचा पंधरा दिवसांसाठी तमाशा लावला. पण आता मुंबईकरही बदलले होते. एकूण परिस्थितीच बदललेली होती. पूर्वीचा तमाशाचा प्रेक्षक आता सिनेमा, नाटक याकडं वळला होता. त्यामुळं विठाच्या

तमाशाला पूर्वी होती तशी गर्दी अजिबात नव्हती. पण तरीही त्यातून मिळालेल्या पैशातून तिने देणेकरांचे देणे भागवले. विठाबाईला तिच्या पडत्या काळात प्रभाकर कामेरकर व तिचे मानसबंधू पुरुषोत्तम शेट्टे यांनी मदतीचा हात पुढे केला. पुढेही कित्येकांनी तिला अशी आर्थिक मदत केली त्यामुळे त्यातून विठाबाई वरती आली.

विठाला आपले भूतकाळातले वैभव, संपन्नतेचे दिवस आठवत. बत्तीसशिराळा या गावच्या नागदेवतेच्या जत्रेत मंगला व विठाचा सामना झाला. आईविरूद्ध मुलगी उभी राहिलेला तो तमाशाच्या इतिहासातील पहिला आणि कदाचित शेवटचा सामना असावा. त्यामध्ये विठाबाईने मंगलाला हरवले होते. आज विठावर रस्त्यावर येण्याची वेळ आली होती. त्यावेळी आपण मंगलाच्या फडात काही दिवस गेले तर ? असा विचार विठाच्या डोक्यात आला पण लागलीच तिचा स्वाभिमान जागा झाला. विठानं कधीच दुसऱ्याचं मांडलिकत्व स्वीकारलं नव्हतं आणि आता अशा पडत्या काळातही तिने आपला स्वाभिमान जपला.

विठाबाईच्या पडत्या काळात तिला प्रभाकर कामेरकर तसेच पुरुषोत्तम शेट्टे यांची मदत तर मिळालीच. पण प्रकाश खांडगे, जेष्ठ नाट्यसमीक्षक आणि वृत्तनिवेदक प्रदीप भिडे, 'लोकसत्ते'चे संपादक माधव गडकरी, जेष्ठ लेखिका आणि विचारवंत श्रीमती दुर्गा भागवत, तत्कालीन पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंहराव तसेच 'लोकसत्ते'तच काम करणारे धनंजय कर्णिक, दत्ता पंचवाघ, सुभाष देशपांडे, लता राजे, उज्ज्वला पाटील, सुरेंद्र मुळीक ही मंडळी श्री. मोहन धारिया, श्री. दादासाहेब रुपवते, श्री.उल्हास पवार यांच्यासह राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातल्या अनेक व्यक्ती विठाबाईला आर्थिक मदत करण्यासाठी पुढे येऊ लागल्या. त्यामध्ये गडकरींचा वाटा सर्वात मोठा होता. याच मिळालेल्या मदतीतून तिने सांगलीच्या

सावकाराकडून तंबूसह ट्रक आणि पुण्याच्या गॅरेजमधून दुरुस्तीचे पैसे देऊन लक्झरी बस सोडवून आणली. ज्या विठाबाईनं पुष्कळवेळा अनेक खेड्यांमधल्या शाळांसाठी, मंदिरांसाठी, दवाखान्यांसाठी सढळ हातानं आपल्या एकेका प्रयोगाचा सारा पैसा मदत म्हणून दिला होता, त्याच विठाबाईला आज लोकंकडे मदतीसाठी हात पसरावा लागला होता.

एशियाटीक इमारतीमध्ये प्रमुख पाहुण्या दुर्गा भागवत व श्री. मोहन धारिया यांच्या अध्यक्षतेखाली दुर्गा भागवतांच्या हस्ते विठाचा सत्कार करण्यात आला. विठाला तिचा ट्रक-तंबू व लक्झरी मिळाल्यामुळे 'विठा भाऊ (मांग) नारायणगावकर तमाशा मंडळा'ला पुन्हा संजीवनी मिळाली आणि हा तमाशा आखड्या महाराष्ट्रभर पुन्हा फिरू लागला. विठाबाईला नाट्यसंगीत क्षेत्रात मानाचा समजला जाणारा 'विष्णुदास भावे पुरस्कार' सांगलीच्या एका नाट्यगृहात सन्मानपूर्वक देण्यात आला.

विठाबाईचं वय झाल्यामुळं प्रकृतीही तिला साथ देत नव्हती. दारुचं व्यसन वाढतच होतं. कलाकारांच्या कर्जबुडवेपणामुळे मंगला बनसोडे करवडीकरच्या तमाशाची आर्थिक स्थितीही खालावली होती. त्या दोघींनीही सर्व हेवेदावे विसरून पुन्हा एकत्र यावे म्हणून कामेरकर आणि इतरांनी त्यांची दिलजमाई केली आणि 'विठाबाई भाऊ (मांग) नारायणगावकर सह-मंगला बनसोडे करवडीकर तमाशा मंडळ' या नावानं नवीन फड तयार झाला. स्वतःच्या मनगटावर अठरा वर्षे फड चालवणाऱ्या आणि पेलवणाऱ्या स्वाभिमानी विठाला प्रथमच पातीमध्ये खेळ करणं भाग पडलं. त्यामुळे विठाच्या विचार स्वातंत्र्यावर आणि निर्णयांवर मर्यादा येऊ लागली. मंगला व तिच्या मालकाबरोबर विठाचे खटके उडू लागले. विठाबाईला

आगीतून उडून फुफाट्यात पडल्यासारखं वाटत होतं. एकत्र खेळ करून आपल्या वाट्याचं अर्ध कर्ज फेडून आपण स्वतंत्र व्हावं असं तिला वाटत होतं. पण प्रकृतीही साथ देत नव्हती. आणि कर्जाचा बोजाही दिवसेंदिवस वाढतच होता. मुसालाही पातीतल्या फडात काम करणं जड जाऊ लागल्यामुळे शेवटी १९८९ मध्ये मालती व मुसाने विठाबाईच्या फडातून बाहेर पडून 'मालती इनामदार नारायणगावकर तमाशा मंडळ' या नावानं स्वतंत्र फड काढला.

'बुडत्याचा पाय खोलात' या म्हणीप्रमाणे विठाची अवस्था झाली. शेवटी कर्ज काही फिटत नाहीसे पाहून विठाने आपल्या तमाशाचे सर्व भांडवल, ट्रक, तंबू, लवझरी, सर्व काही मंगला व तिच्या नवऱ्याला दिलं आणि त्यातून जे पैसे उरतील ते घेऊन ती फडातून बाहेर पडली. आणि १९९० साली 'विठाबाई भाऊ (मांग) नारायणगावकर तमाशा मंडळा'चं अस्तित्त्व संपलं, ते कायमचंच !

शेवटी विठाबाई आपल्या हक्काच्या गावी बापाच्या वतनावर नारायणगावी वेशीच्या लगत असलेल्या मांगवाड्यात नेहमीसाठीच, कायमचीच आली वयाच्या तेराव्या वर्षी पायात चाळ बांधून तमाशा बोर्डावर विठाबाईने पहिले पाऊल ठेवले व ती तमाशा क्षेत्रातली 'अनभिषिक्त सम्राज्ञी' झाली. बहराच्या काळात लाखोंनी पैसा कमवूनही, मारूती सावंतने पद्धतशीरपणे फसवून सगळा पैसा गिळंकृत केल्यामुळं, त्यानंच करून ठेवलेल्या शेठ-सावकारांच्या कर्जामुळे, मुली स्वतंत्र झाल्यामुळं, प्रकृति अस्वास्थ्यामुळं आणि दारूचं व्यसन वाढल्यामुळे शेवटी कफल्लक होऊन विठाबाईला आपला तमाशा कायमचा बंद करावा लागला. काही फडमालक शेठ-सावकारांचं कर्ज घेऊन दिवाळखोरीत निघतात आणि शेवटी रस्त्यावर येतात. विठाबाईच्या बाबतीतही हेच घडलं होतं.

विठाबाईंच्या झालेल्या या जीवनाच्या शोकांतिकेविषयी अशोक चिटणीस म्हणतात, “विठाबाईंच्या चरित्रलेखनामागे एकूण तमाशा व्यवस्थेच्या अनास्थेवर झगझगीत प्रकाश टाकण्याचा लेखकाचा हेतू होता. तमाशा कलावंतिणी या प्रामख्याने मांग, महार, भिल्ल, कोल्हाटी, देवदासी, डोंबारी या समाजातल्या असतात. ठार अशिक्षित आणि अंधश्रद्ध असतात. उद्याचा विचारच तमाशा कलावंत करीत नाहीत. तारुण्यात शालू नेसूनच नाचणारी कलावंतीण वय ओसरल्यावर फाटक्या लुगड्यात रस्त्यावर येते. तिच्या ऐन तारुण्यात विविध पुरुषांनी तिला भोगलेले असते. तिला झालेल्या अपत्यांना नाव कुणाचे लावायचे हा प्रश्न असतो. लग्न हा विषयच तिच्या आयुष्यात नसतो ! फडमालकाकडून उचल म्हणून कर्ज घेतले जाते. फडमालक सावकाराच्या पाशात असतात. फडव्यवस्थापक फडमालकाना लुबाडतात आणि पुन्हा सर्वजण तमाशा कलावंतांना लुबाडतात. वासना आणि व्यसनात सारे तमाशा कलावंत अखंड बुडालेले असतात. तमाशा जगाचे हे चित्र लेखकाने विठाबाईंच्या चरित्रलेखनातून दाखविलेले आहे.”^{११}

विठाबाई या लावण्यवतीच्या लावण्यांचे, कलावतीच्या कलेचे, तिच्यातील अभिनयसंपन्नतेचे, नृत्याविष्काराचे, हजरजबाबी अशा प्रकारच्या तिच्या स्वभावाचे आणि एकूणच तिच्या कार्यकर्तृत्वाचे कौतुक म्हणजे भारत सरकारच्यावतीने राष्ट्रपतींच्या हस्ते विठाबाईला मिळालेला ‘राष्ट्रपती पुरस्कार’ होय. पुरस्काराच्या निमित्तानं तमाशातली ही राणी राष्ट्रपतींच्या थेट दालनापर्यंत गेली आणि खुद्द राष्ट्रपतींनाच -

“लाज धरा पाव्हणं जरा जनाची-मनाची
जनाची-मनाची
पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची ॥ धृ. ॥”

असं म्हणाली, राष्ट्रपतींना तोंडावर बोलण्याची अशी हिम्मत कोणाच्यात नव्हती. ते धाडस विठाबाईने दाखविले होते. वयाच्या तेराव्या वर्षापासून तमाशाच्या बोर्डावर नाचणारी विठा 'संगीत नाटक अकादमी पुरस्कारांची मानकरी ठरली. तमाशा क्षेत्रात 'राष्ट्रपती पुरस्कार' मिळवणारी ही पहिली स्त्री कलावंत होती.

१९९० साली विठाबाईला राष्ट्रपतींच्या हस्ते 'संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार' आणि 'महाराष्ट्र गौरव पुरस्कार' मिळालेले असे मानाचे दोन पुरस्कार ऐकून मारुती सावंतला आपण विठाला दिलेल्या त्रासाचा पश्चाताप झाला व तिला शेवटचे बोलण्याची व भेटण्याची त्याने इच्छा व्यक्त केली. विठाबाईनेही त्याला उदार मनाने क्षमा केली. एवढं सगळं महाभारत घडूनही मारुती सावंतच्या अंतकाळी विठाबाईने केलेली क्षमा तिच्या व्यक्तिमत्त्वाची वेगळी उंची दाखवून जाते.

आयुष्याच्या संध्याकाळी विठाबाईला अनेक पुरस्कार मिळाले. १९९६ साली प्रवरानगर येथे 'अखिल भारतीय दलित नाट्यसंमेलना'च्या अध्यक्षपदी तमाशासम्राज्ञी विठाबाईची निवड करण्यात आली. या संदर्भात श्री सोनाग्रा, कानडे इतर मंडळींबरोबर नारायणगावी विठाच्या घरी गेली. त्याचं सगळं म्हणणं ऐकून घेतल्यावर विठा त्यांना म्हणाली, “साह्यब, संमेलनाचं मला अध्यक्ष करताय, मोठा मान देताय, पुरस्कार देताय, मानपत्र देताय, पण हे लाकडाचे ठोकळे अन् कागदाच्या गुंडाळ्या घेऊन मी काय करू ? मला पैसे किती देताय ? ते सांगा.”^{१२}

विठाबाईला पोट भरण्यासाठी पैसा हवा होता. स्मृतिचिन्ह किंवा मानपत्रं नको होती, अकरा हजार रुपये मिळणार म्हणून त्यावेळी विठाने प्रवरानगर येथील 'अखिल भारतीय दलित नाट्यसंमेलनाचे' अध्यक्षपद स्वीकारले.

१६ ऑक्टोबर, १९९८ मध्ये विठाबाईला हृदयविकाराचा झटका आला. तिला 'विघ्नहर' दवाखान्यात नेण्यात आले. 'विघ्नहर' दवाखान्याचे डॉ. सदानंद राऊत व त्यांच्या पत्नी डॉ. पल्लवी यांनी त्यांना अतिदक्षता विभागात ठेवले. तबबल सहा तासांनी विठाच्या हृदयाचे ठोके पडू लागले व सर्वांनी सुटकेचा निःश्वास सोडला. डॉक्टरांनी विठाबाईच्या दवागोळ्यांची आणि दवाखान्याची जुनी कागदपत्रे आणायला सांगितली ती पाहत असताना त्यात बरीच चुरगळलेली, फाटलेली कागदे होती. सर्व कागद डॉक्टर मन लावून वाचत हाते आणि अचानक डॉक्टरांच्या हाती एक मळकट, चुरगळलेला कागद लागला. त्यावर देशाची राजमुद्रा होती. तो कागद वाचून डॉक्टर राऊत आश्चर्यचकितच झाले. १९९० साली राष्ट्रपती श्री. आर. व्यंकटरामन् यांच्या हस्ते मिळालेलं ते सन्मानपत्र होतं !

एक राष्ट्रपतीपदक विजेती बाई आपल्या दवाखान्यात उपचारासाठी आली आहे आणि दवाखान्यात डिपॉझिट भरण्यापुरतेही पैसे तिच्या कुटुंबियाकडे नाहीत ? डॉ. राऊतांच्या मनात विठाविषयी अनामिक आत्मीयता निर्माण झाली. विठाबाईच्या जीवनाविषयी तिच्या कुटुंबियांकडून माहिती घेऊन प्रा. मिलिंद कसबे यांच्या मदतीने डॉ. राऊतांनी एक विस्तृत निवेदनरूपी आवाहन तयार करून वर्तमानपत्रांसाठी पाठवून दिलं. 'तमाशा सम्राज्ञीला उत्तरकाळी चाहत्यांचे हात' या शीर्षकाखाली दिनांक १८/१०/९८ रोजी ते लहान-मोठ्या वर्तमानपत्रांतून छापून आलं. त्यावेळी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री मनोहर जोशी, सांस्कृतिक कार्यमंत्री प्रमोद

नवलकर, जुन्नरचे तहसीलदार श्री. विवेक आगवणे इ. नी विठाबाईच्या उपचारासाठी दहा-दहा हजार रुपये दिले आणि मग विठाबाईच्या कलेवर प्रेम करणाऱ्यां अगदी सामान्य रसिकांपासून ते राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, साहित्यिक आणि सिनेमा क्षेत्रातल्या अनेकांनी विठाबाईवर पैशांचा पाऊस पाडला.

विठाबाई ठीक होऊन घरी परतली. तिची तब्येत पुन्हा नेमकी मुक्ताईच्या जत्रेच्या काळातच बिघडली. डॉ. राऊतांच्या दवाखान्यात तिला अॅडमिट करून घेतली. पण विठाबाईने डॉक्टरांच्या हातापाया पडून तमाशात नाचण्याची परवानगी मिळविली. तब्येत ठीक नसतानाही विठा तमाशात नाचली व वाडवडिलांपासूनची रीत तिने पाळली.

आयुष्याच्या उत्तरार्धात विठाबाईवर अनेक मानसन्मानाची, पुरस्कारांची आणि सत्कारसोहळ्यांची बरसात सुरु झाली. २००० सालच्या पहिल्याच तारखेला जुन्नरच्या ग्रामस्थांनी विठाबाईचा मानपत्र देऊन गौरव केला. त्यानंतर लगेचच दोन महिन्यांनी म्हणजे ८ मार्च, २००० रोजी मुंबईचे महापौर हरेश्वर पाटील यांच्या हस्ते 'जागतिक महिला दिन पुरस्कार' देऊन विठाबाईला सन्मानित करण्यात आलं. या कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी खासदार रामदास आठवले होते. खा. शबाना आझमी यांच्या हस्ते पुणे येथे विठाबाईला 'शाहीर भाऊ फक्कड पुरस्कार' देण्यात आला. या कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी जेष्ठ मराठी अभिनेते निळू फूले होते. त्यापाठोपाठ विठाबाईला 'साहित्यरत्न आण्णा भाऊ साठे सन्मानपत्र' देऊनही गौरविण्यात आले होते.

२००० साल हे 'महिला वर्ष' म्हणून घोषित करण्यात आले होते. कलाक्षेत्रातली एक असामान्य महिला म्हणून विठाबाईला एकापाठोपाठ एक

पुरस्कार, सन्मान मिळत गेले. ३० डिसेंबर, २००० रोजी 'दया पवार प्रतिष्ठान'च्या वतीनं 'लोकसत्ता लोकोत्सव-२०००' हा पुरस्कार देऊन विठाला सन्मानित करण्यात आलं. २१ जानेवारी, २००१ रोजी अकलूजमध्ये कै. शंकरराव मोहिते-पाटील यांच्या पत्नी रत्नप्रभाबाईंनी 'सहकार महर्षी मोहिते-पाटील स्मृतिपुरस्कार' देऊन विठाबाईंचा सत्कार केला. २२ जानेवारी, २००१ रोजी मंगळवेढा येथे विठाबाईंचा प्रा. लक्ष्मणराव ढोबळेंच्या हस्ते 'कवितोत्सव-२००१' हा पुरस्कार देऊन सत्कार करण्यात आला. 'स्पॅरो' ह्या राष्ट्रीय पातळीवरील अनन्यसाधारण काम करणाऱ्या विदुषींची दखल घेणाऱ्या संस्थेने विठाबाईंवर एक माहितीपट चित्रित केला. चित्रिकरण पूर्ण झाल्यानंतर 'स्पॅरो'च्या निदेशक डॉ. लक्ष्मींनी विठाबाईंला व तिच्या सुनांना लुगडी दिली व काही रोख रक्कमही हाती ठेवली.

असेच विठाबाईंचे सत्कार प्रत्येक जिल्ह्यात, तालुक्यात होऊ लागले. सत्काराच्या पैशातून थोडे दिवस घर कसेतरी चाले पण पुन्हा घरात फाके पडू लागत. रोज संध्याकाळी आजचा दिवस गेला, उद्याचा दिवस कसा जाईल याची विठाबाईंला चिंता लागून राही. विठाबाईंचा दवाखाना, औषधपाण्याचं बिल, भरीत भर टेलिफोनचं बिल यामुळे विठाबाईंला सुना घालून पाडून बोलू लागल्या. त्यामुळे ती घरातून बाहेर पडून गावात जोगवा मागत फिरू लागली. एकेकाळी ज्या बाईंवर पैशाचा नुसता पाऊस पडत होता, तिकिटाचा जमा झालेला गल्ला अक्षरशः पायांनी दाबून गोण्यात भरला जात होता. त्याच विठाबाईंला आपल्या वार्धक्यात दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत पडावी ? अज्ञान, अव्यवहारीपणा, हेकटपणा, फटकळपणा, अदूरदर्शीपणा, बिनधास्त-स्वैर आणि व्यसनी स्वभाव यामुळेच तिच्या आयुष्याचा अखेरीस तमाशाच झाला.

रविवार, १३ जानेवारी रोजी विठाला अर्धागवायूचा जोरदार झटका आला होता. त्या तीव्र झटक्यामुळे विठाबाईच्या मेंदूतली शीर तुटून रक्तस्राव सुरु झाला होता. डॉ. राऊतांनी सीटी स्कॅनिंगसाठी पुण्याला नेण्यास सांगितलं. प्रथम डिपॉझिट भरल्याशिवाय डॉक्टर पेशंटला अॅडमिट करून घेत नव्हते. पण विठाच जावई विजय वाहुळने 'ही तमाशा क्षेत्रातली सम्राज्ञी विठाबाई भाऊ (मांग) नारायणगावकर आहे' हे सांगताच त्यांनी तिच्यावर उपचार सुरु केले. सीटी स्कॅनिंग केल्यावर अर्धागवायूच्या तीव्र झटक्यामुळे मेंदूज्वर झाल्याचं डॉक्टरांनी सांगितलं. विठाबाई, एके काळची तमाशासम्राज्ञी दवाखान्यात मृत्यूशी झुंज देत होती.... आणि मंगळवार, १५ जानेवारी, २००२ रोजी पहाटे पावणे पाच वाजता विठाबाईनं इहलोकाचा निरोप घेतला. नारायणगावातल्या मीना नदीच्या काठी विठाबाईवर अंत्यसंस्कार करण्यात आले. विठा गेली पण महाराष्ट्राच्या आणि मराठी माणसाच्या स्मरणात मात्र कायमची राहिली.

महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीत तमाशाला महत्त्वाचे स्थान आहे. या तमाशातल्या कलावंतांचे जगणे जाणून घेण्याच्या इच्छेने योगिराज बागूल यांनी विठाबाई भाऊ (मांग) नारायणगावकर यांना केंद्रस्थानी ठेवून लेखन केले. विठाबाईच्या मृत्यूनंतर हे लेखन केले असल्यामुळे त्यात तिच्याविषयीच्या लिखित व ऐकीव माहितीचाच आधार आहे. एखादे संशोधनात्मक चरित्रलेखन लिहिणे, अशी यात भूमिका नसून विठाबाईच्या जगण्याचा स्थूल आलेख उभा करण्याचाच प्रयत्न यात आहे. लेखकाने तमाशासम्राज्ञीचे जगणे सहानुभूतीपूर्ण तटस्थतेने जाणून घेऊन सादर केले आहे.

विठाबाईविषयी लिहिताना सुजाता देशमुख म्हणतात, “विठाबाईसारख्या कलावंतीचं महाराष्ट्रातल्या सांस्कृतिक क्षेत्रात फार मोठे योगदान आहे. या नृत्यांगनेने हजारो लोकांच्या हृदयावर अनेक वर्षे राज्य केलं.... विठाबाईसारखी एक मनस्वी कलावंत कोणत्या अंतःप्रेरणेतून एवढ्या मोठ्या पदाला जाऊन पोहोचते ? एवढी संकटं झेलूनसुद्धा आयुष्यात ती पुनः पुन्हा कशी उभी राहते ? तिच्या जगण्याची विजीगिषा केवळ थक्क करणारी आहे. या पुस्तकाचं संपादन करताना मला योगिराज बागूलांचा हेवा वाटला. एका बाईची व्यथा-वेदना एका पुरुषाने एवढ्या समर्थपणे मांडली आहे की, ‘स्त्री असून मला हे जमलं असतं का ?’ अशी शंका माझ्या मनाला स्पर्शून गेली.”^{१३}

आपले तन, मन, धन ओतून जिने तमाशा बोर्डावरून रसिक श्रोत्यांची सेवा केली, जिचे तमाशा कलेवर व रसिक मायबापांवर अतोनात प्रेम होते, जी आपली ही तमाशा कला जिवंत ठेवण्यासाठी आयुष्यभर चंदनासारखी झिजली त्या तमाशासम्राज्ञी विठाबाईविषयी प्रशांत पवार म्हणतात, “दोन वेळा राष्ट्रपती पुरस्काराने गौरविण्यात आलेल्या विठाबाई नारायणगावकरने १९५० ते ७० या वीस वर्षांत उभ्या महाराष्ट्राला वेडलावलं. रसिकांचे अतोनात प्रेम, पुरस्कारांचा वर्षाव आणि राजाश्रय लाभूनही विठाबाईची अखेरच्या काळात परवड झाली. ही परवड इतकी टोकाला गेली होती की, पैशासाठी विठाबाईला अक्षरशः गावात जोगवा मागावा लागला. हालहाल होऊन विठाबाईचे निधन झाले. कनातीच्या अंधारात लसलस यातनेचा कल्लोळ विझविणारी.... डफ, हलगी, ढोलकी, तुणतुण्याच्या संसाराला पराकोटीच्या निष्ठेने सर्वस्व वाहणारी विठाबाई तिचे मोठेपण असे की तिच्यासाठी भाकरी आणि लावणी यात काहीही फरक नव्हता. तिच्यासाठी अखेरपर्यंत त्या मूलभूत गरजाच राहिल्या.”^{१४}

विठाबाईच्या जीवनातील अनेक कष्ट, यातना, दुःख आणि तिच्या जीवनातील अनेक चढउतार याविषयी प्रा. मिलिंद कसबे म्हणतात, 'ऐन जवानीतल्या विठावर फिदा झालेले प्रेमवीर, विठाबाईचे तमाशा फडात बाळंत होणे, आपल्या अनौरस मुलांना बापाचे नाव मिळावे म्हणून मारुती सावंत याच्याशी संसार थाटणे, यातून होणारे मानसिक, शारीरिक आणि आर्थिक कलह, याबरोबरच विठाबाईचे तमाशा फडातील बेधुंद जगणे आणि कलावंत म्हणून मायबाप रसिकांच्या काळजात जाऊन बसणे.... या सान्या प्रसंगाला बागूलांनी अतिशय कलात्मक साज चढविला आहे.'^{१५} असे योगिराज बागूलांविषयीही गौरवोद्गार त्यांनी काढले आहेत.

योगिराज बागूलांनी लिहिलेल्या या पुस्तकांच्या यशाबद्दल कौतुक करताना डॉ. नीलिमा गुंडी म्हणतात, "लेखकाने तिच्या जीवनातले काही प्रसंग वास्तवदर्शी पद्धतीने चितारले आहेत. तमाशातले नाट्यपूर्ण संवादही दिले आहेत. विठाबाईच्या जीवनात नारायणगावच्या परिसराला असलेले जवळचे स्थान विविध प्रसंगातून लक्षात येते. ती आणि तिची मुलगी मंगला यांच्यातला चुरशीचा सामनाही नाट्यपूर्ण आहे. मुख्यमंत्री, राष्ट्रपती अशा बड्या असामींशी न संकोचता बोलणारी विठाबाई, आपल्या वगनाट्याचे नाव सिनेमाला न देण्याबाबत दादा कोंडके यांना बजावणारी विठाबाई, अंगात ताप असता हॉस्पिटलमधून सुटका करून घेऊन मुक्ताईच्या जत्रेत पायात चाळ बांधायची प्रथा पाळणारी विठाबाई.... तिची ही असंख्य रूपे, तिची संमेलनातली भाषणे आणि तिच्या कलेमधली मनस्वी बेहोषी यांचे दर्शन या पुस्तकातून घडते... पुस्तकातील छायाचित्रे तमाशाचे वातावरण अचूक पकडतात. विशेषतः मुखपृष्ठावरील, अंधाराला छेद देणाऱ्या घुगराची सोनेरी रंगछाटा 'तम+आशा' या तमाशातील वृत्तीचे प्रतीकरूप आहे.'^{१६}

तसेच 'राजहंस' प्रकाशनच्या संपादिका सुजाता देशमुख यांनीही या पुस्तकाच्या यशाबद्दल व पुस्तकाचं संपादन करताना आलेल्या अनुभवाबद्दल सांगताना म्हटले आहे, "पुस्तकाच्या मलपृष्ठावर विठाबाईचं एक अतिशय बोलकं छायाचित्र आहे. संदेश भंडारे या नावाजलेल्या छायाचित्रकाराने ते काढलं आहे. या छायाचित्राची आठवण सांगताना ते मला म्हणाले की, 'विठाबाईला भेटायला गेलो होतो. त्या आपली जीवनकहाणी सांगत होत्या. ती ऐकताना त्यांच्या चेहऱ्यावरची आर्तता टिपण्यासाठी फोटो काढला आणि वाटलं बास आता इथचं थांबावं !' भंडारे यांची गोठून गेल्याची ही भावना पुस्तकाचं संपादन करताना माझीही झाली होती. वाचकांचीही भावना यापेक्षा वेगळी असणार नाही." १७

खुद्द योगिराज बागूलही या पुस्तकाविषयी म्हणतात, "विठाबाईचं एकूण जीवन, त्यातले चढउतार, बहाराच्या दिवसात तिनं भोगलेलं ऐश्वर्य, आयुष्याच्या संध्याकाळी पदरी आलेली कफल्लकता, आर्थिक ओढाताणीमुळे व्यसनाधीनपणा आणि त्यातून उद्भवलेले अनेक आजार, हे सारं बारकाईनं अभ्यासलं, तेव्हा मती सुन्न झाली. वयाच्या तेराव्या वर्षी विठा नावाच्या एका पोरसवजा तरुणीनं पायात चाळ बांधून तमाशाच्या बोर्डावर पाय ठेवला आणि तमाशा विश्वात ती जणू वादळच ठरली. तमाशा क्षेत्रातली अनभिषिक्त सम्राज्ञी झाली. तिच्या मृत्यूनंतर तिची कला, तिचं आयुष्य, तिचं जगणं, तिचं दुःख, तमाशाच्या बोर्डावरून तिनं केलेली रसिकसेवा हे सारं काळाच्या पडद्याआड आणि विस्मृतीत जाऊ नये, म्हणून विठारूपी या वादळाला शब्दांच्या कवेत बांधण्याचा मी प्रयत्न केला आहे." १८

विठा हे भाऊ व शांताच्या पोटी जन्मलेलं चौदावं अपत्य होतं. पुढे हे 'चौदावं रत्न' तमाशाच्या विश्वात हिऱ्यासारखं चमकत राहिलं. त्या क्षेत्रातला सम्राज्ञीचा मुकुट तमाशा रसिकांनीच विठाच्या माथ्यावर ठेवला आहे. अशा या

विठाच्या पवित्र कार्याला अभिवादन ! विठामातेच्या या समाजसेवेला मानाचा मुजरा !

समारोप :

महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीत तमाशाला महत्त्वाचे स्थान आहे. या तमाशातल्या कलावंतांचे जगणे जाणून घेण्याच्या इच्छेने योगिराज बागूल यांनी 'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा' या चरित्रात्मक पुस्तकात विठाबाई भाऊ (मांग) नारायणगावकर यांना केंद्रस्थानी ठेवून लेखन केले आहे. विठाबाईच्या मृत्यूनंतर हे लेखन केलेले असल्यामुळे त्यात तिच्याविषयीच्या लिखित व ऐकीव माहितीचाच आधार आहे. एकूणच त्यांनी विठाबाईच्या जगण्याचा एक स्थूल आलेख उभा करण्याचाच प्रयत्न केला आहे.

विठाबाई हे भाऊ आणि शांता यांचं चौदावं अपत्य होय. वयाच्या तेराव्या वर्षी पायाला चाळ बांधून तमाशा फडात पदार्पण केलेली विठा पुढे तमाशातली अनभिषिक्त सम्राज्ञी झाली. विठाबाईच्या जीवनचरित्रात तिच्या तमाशाच्या फडातील वातावरण, तेथील सत्ताकारण, तसेच विविध फडांमधील चुरस, ग्रामीण समाजमन या घटकांनाही महत्त्वाचे स्थान आहे.

विठाबाई ही एक हाडाची कलावंत होती. तिच्या प्रचंड लोकप्रियतेमुळे नोटांचे ढीग पायांनी दाबून गोण्यांमध्ये भरावे लागत असत. मात्र तिचे व्यक्तिगत जीवन टोकाच्या चढउतारांनी भरलेलेच राहिले. या पुस्तकात तिच्या नाचण्याचे, गाण्याचे कसब प्रत्येक ठिकाणी दिसून येते. किंबहुना नऊ महिन्याची गर्भार असतानाही व बाळंत झाल्यावर केवळ अर्ध्या तासातच विठा पुन्हा बोर्डावर नाचली. आपल्या स्त्रीत्वावर मात करून तिने कलेला पूर्ण वाहून घेतले होते, हेच यातून दिसते.

तमाशा क्षेत्रातील स्वैर वातावरण, व्यसने, सततची बाळंतपणे, अव्यवहारीपणा, अडाणीपणा यामुळे तिचे जीवन दुःखाने भरलेलेच राहिले. बाप म्हणून आपल्या मुलांना मारुती सावंतने नाव दिल्यामुळे त्याने कितीही छळ केला, मारहाण केली तरी विठाने ते सर्व सहन केले. त्याने तिचे शारीरिक तसेच आर्थिक शोषणही केले. फडातील फाटाफूट, मुलींचे वेगळे होणे, सततची भांडणे, स्वतंत्र फड काढणे, कर्जबाजारी होणे हे सगळे तिला सोसावे लागले.

उत्तरायुष्यात तिच्यावर मानसन्मानाची बरसात झाली. पण त्याचवेळी आर्थिक मदतीसाठी रसिकांना मदतीचे आवाहनही करावे लागले. दोनवेळा राष्ट्रपती पुरस्काराने सन्मानित झालेली विठा तमाशा क्षेत्रातली पहिली स्त्री कलावंत होती.

विठाबाईंचे अनेक गुण, दुर्गुणही लेखकाने या पुस्तकात प्रांजळपणे निवेदन केले आहेत. तिची जिद्द, तिचं कलेवरचं प्रेम, जगण्याची आसक्ती, प्रत्येक अडचणीतून बाहेर पडण्यासाठीची धडपड, रांगडेपणा, अडाणीपणा, भोळसटपणा, व्यसनाधीनता, स्पष्टवक्तेपणा, असहाय्यता हे सगळं बागूलांनी समर्थपणे उभं केलं आहे.

राष्ट्रपती पुरस्काराने सन्मानित झालेल्या विठाला नंतर अनेक पुरस्कार मिळाले. पण एकेकाळी तमाशासम्राज्ञी असणारी विग दोनवेळच्या अन्नालाही मोताद झाली. एवढा पैसा, मानसन्मान मिळूनही विठाच्या पदरी कफल्लकताच आली आणि तिच्या आयुष्याचा शेवटी 'तमाशा'च झाला.

संदर्भ ग्रंथ

- १) 'तमाशासम्राज्ञी
विठाबाई' : प्रा. शरद गायकवाड, प्रबोधन प्रकाशन, ज्योती
(मासिक), संपा. प्रकाश माधव कुलकर्णी,
वर्ष १६वे, अंक ८वा, ऑगस्ट, २००५, अंक
क्र. २१३.
- २) 'तमाशा कलावंतांचं
गोठवणारं चरित्र' : सुजाता देशमुख, 'आपलं महानगर',
पुस्तकपरीक्षण, दि. ४ सप्टेंबर, २००४.
- ३) 'तमाशा :विठाबाईच्या
आयुष्याचा' : योगिराज बागूल, राजहंस प्रकाशन, सदाशिव
पेठ, पुणे, प्र.आ. जून, २००४, प्रस्तावना.
- ४) 'घरणं तमासगिराचं' : शशिकांत तासगावकर, ग्रंथाली प्रकाशन,
मुंबई, १९८९, पृष्ठ क्र. ६४.
- ५) 'तमाशा :विठाबाईच्या
आयुष्याचा' : उनि, पृ.क्र. ७९.
- ६) 'तमाशा सम्राज्ञीचे
जीवनचरित्र' : डॉ. नीलिमा गुंडी/नवी पुस्तके, 'साप्ताहिक
सकाळ', दि. ७ मे, २००५.
- ७) 'तमाशा :विठाबाईच्या
आयुष्याचा' : उनि., प्रस्तावना.
- ८) तत्रैव, : उनि., पृ.क्र. १२५.
- ९) तत्रैव, : उनि., पृ.क्र. १३२.
- १०) तत्रैव, : उनि., पृ.क्र. १४०.

- ११) 'तमाशा कलावंतिणीची परवड' : अशोक चिटणीस, सामना साहित्यविश्व, रविवार दि. १५ ऑगस्ट, २००४, पृष्ठ क्र.४.
- १२) 'तमाशा :विठाबाईच्या आयुष्याचा' : उनि., पृष्ठ क्र. १६३
- १३) 'तमाशा कलावंतांचं गोठवणारं चरित्र' : उनि., दि. ४ सप्टेंबर, २००४.
- १४) 'त्रिवार मुजरा तमाशासम्राज्ञीला' : प्रशांत पवार, 'लोकसत्ता', 'नाट्यरंग' पुरवणी, लोककलेच्या तिठ्यावर सदराखाली, गुरुवार दि. १६ फेब्रुवारी, २००६, पृष्ठ क्र. ४.
- १५) 'विठाबाईचे कलामय जीवन' : प्रा. मिलिंद कसबे, पुस्तक परिचय, 'सप्तरंग' पुरवणी, दि. १९ मार्च, २००६, पृष्ठ क्र. ५.
- १६) 'तमाशा सम्राज्ञीचे जीवनचरित्र' : उनि., दि. ७ मे, २००५.
- १७) 'तमाशा कलावंतांचं गोठवणारं चरित्र' : उनि., दि. ४ सप्टेंबर, २००४.
- १८) 'तमाशा :विठाबाईच्या आयुष्याचा' : उनि., प्रस्तावना.
